

Łukaszewski, Antoni

Materiały archiwalne do problematyki migracyjnej na Warmii i Mazurach w XIX i początku XX wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 237-244

1958

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Gdy się porówna te liczby, to musi się stwierdzić, że ilość szlacheckich łańów wynosi na początku XVIII wieku na Pogórze 57,4% ogółu ziemi, a chłopskich tylko 27,9%, tj. nawet nie połowę. W krainie Natangii natomiast 39,26%, a więc prawie równowaga, nawet 203 łany chłopskie więcej niż szlacheckich. Natomiast przeważnie bagnista, mało zaludniona litewska Sambia w północnym cyplu Prus Wschodnich, o surowym klimacie była tylko w 13,5% szlachecką, a 78% chłopską ziemią, więc było sześć razy tyle chłopskiej co szlacheckiej ziemi. W te dzikie niegościnne okolice szlachta nie kwapiła się. Niszczenie i wysiedlanie chłopów z własnej, lepszej ziemi najdalej się posunęło w zachodniej części Prus, na Pogórze, w XVIII wieku ciągłe wojny i zarazy ten stosunek jeszcze więcej pogorszyły. Pomezania, Warmia i miasta nie wchodziły tu w rachubę. Królewicz raczej niekorzystnie wpływał na ten stosunek, gdyż szybki rozwój wchłaniał wielkie ilości ludzi i skłaniał wolny lud wiejski do wyprzedawania swej ojcowizny szlachcie i szukania lepszego życia w mieście. W Sambii były dwa kapitanaty bez chłopów: 4 zupełnie bez majątków szlacheckich i 5 z nikłą ich ilością, ale 8 kapitanatów bez łańów wolnych, czyli drobnych majątków nie będących lennami. Na Pogórze trzy kapitanaty były całkiem bez chłopów, 2 całkiem bez drobnych wolnych majątków, a 6 o nikłej ilości ziemi wolnej. Tu szlachta wykupiła chłopów i małych wolnych dziedziców prawie zupełnie, aż do czasu przeprowadzenia wielkiej reformy po klęsce zadanej Prusom przez Napoleona. Uwłaszczenie i regulacja stosunków między dziedzicami i chłopami, aczkolwiek połowiczna, nieco poprawiły sytuację chłopów, lecz poczucia krzywdy w masie chłopskiej nie usunęły.

ANTONI ŁUKASZEWSKI

MATERIAŁY ARCHIWALNE DO PROBLEMATYKI MIGRACYJNEJ NA WARMII I MAZURACH W XIX I POCZĄTKU XX WIEKU¹⁾

I. Uwagi wstępne

Zagadnienie wychodźstwa warmińsko-mazurskiego w XIX i w początkach XX w. w ogóle, fascynowało zawsze opinię naukową, tak polską, jak i niemiecką. Wyrazem tego jest dość bogata literatura obustronna tego przedmiotu²⁾. Natomiast zagadnienie emigracji ludności Warmii i Mazur do Królestwa Polskiego i tzw. Galicji w szczególności — przedmiot niniejszego artykułu — reprezentowany jest słabiej i — powiedzieć by można — niedostatecznie³⁾. Zainteresowanie się nim powodowały: masowość zjawiska i zwią-

¹⁾ Bazę naukową artykułu stanowią tu nieopublikowane dotąd archiwalne materiały źródłowe z zasobu Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie, dalej WAPO, oraz istniejące już w tym przedmiocie opracowania naukowe. Jedne i drugie przytaczam w miarę cytowania.

²⁾ Bibliografia dotycząca zagadnienia emigracji w ogólności nie wyszła dotąd poza ramy materiałów zebranych przez Włodzimierza Wakara, Plutyńskiego w wyd. zbiorowym oraz W. Chojackiego, który materiały te przytoczył w artykule: „Wychodźcy mazurscy w zachodnich Niemczech przed I wojną światową” — Przegląd Zachodni zes. 7—8, 1956 rok. Poznań. Niektóre stwierdzenia w tym przedmiocie, zamieszczone w tekście, cytuję za autorem.

³⁾ Nad zagadnieniami emigracyjnymi Warmii i Mazur w odniesieniu do Królestwa Polskiego pracowali: J. Cybulska: „Emigracja Mazurów do Polski w XVIII i XIX wieku” — Słowo na Warmii i Mazurach r. III. 1954, Nr 38, 39; Mallow: „Auswanderer der Ostpreussen nach Russland in den Jahren 1833—1876 auf Grund der Landratsakten der Regierung Gumbinnen Dt. Post aus d. Osten 12—1940, z. 11, s. 15—19, t. 12, s. 20—22.

zane z tym dociekania na temat jego przyczynowości i następstw w życiu regionu oraz pewna niezrozumiałość procesów, wynikających stąd, iż z tym właśnie okresem, okresem największego nasilenia emigracji z terenu Warmii i Mazur wiąże się jednocześnie zjawisko odwrotne, mianowicie: duży ruch imigracyjny z Królestwa Polskiego na te same ziemie.

Zdawałoby się nawet pozornie, że problem ten został już bez reszty rozpracowany i, że do tej, bądź co bądź, bogatej literatury nic już dorzucić nie można. W istocie tak nie jest. Literatura odnośna tematu bynajmniej, ani co do emigracji w ogóle, ani co do emigracji w kierunku Królestwa Polskiego nie wyczerpuje. Jest tak dlatego, że wymienionym w przypisie autorom nieznaną są w dużej mierze archiwalne materiały źródłowe z tej właśnie dziedziny, nawet te chociażby, które znajdują się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie. A trzeba powiedzieć, że są one wprost nieprzebrane⁴⁾. W ich świetle zagadnienie to nie jest bynajmniej tak proste, jak się je zwykle przyjmować.

Pewne szczegóły w omawianym przedmiocie wnoszą nadto artykuły: E. Sukertowa-Biedrawina — T. Grygier: „Działacze Mazur i Warmii epoki Mickiewicza”, Olsztyn 1956; E. Sukertowa-Biedrawina: „Bracia polscy na ziemi mazurskiej” — Przegląd Zachodni Nr 7/8, 1949; G. Miśałowa: „Ziemia Polski w dobie autonomicznej Królestwa Polskiego” — Historia Polski, tom II, część II, Warszawa 1957; J. Jedlicki: „Rozwój przemysłu w Królestwie” — Historia Polski, tom II, część II, Warszawa 1957; St. Śreniowski: „Zabór austriacki w latach 1832 — 1845”, Historia Polski, tom II, część II, Warszawa 1957; T. Lepkowski: „Początki klasy robotniczej Warszawy”, Warszawa 1956.

⁴⁾ WAP Olsztyn:

Die Königliche Regierung Gumbinnen:

I/69 a — Die im Landrätlich Lötzen'schen Kreise stattgefundenen Auswanderungen 1833.

Die Königliche Regierung Königsberg:

I/69 c — Auswanderungssensense nach Polen, Kreis Ortelsburg 1833.

Landratsamt Lötzen:

VIII/3 — A — 247 Die im Kreise Lötzen aufhaltsamen russischen Personen 1895 — 1896.

VIII/3 — A — 248 Die im Kreise Lötzen aufhaltsamen russischen Personen 1901 — 1906.

Landratsamt Sensburg:

VIII/9 — A — 1 Feststellung der Staatsangehörigkeitsverhältnisse 1896—1912.

VIII/9 — A — 2 Russische und Österreichisch-Galizische Untertanen.

VIII/9 — A — 3 Legitimierung der Ausländischer Arbeiter 1918 — 1922.

Landratsamt Stallupönen:

IX/ — A — 1 Berötkerungsaufnahme 1843 — 1889.

Landratsamt Tilsit-Ragnitt:

IX/8 — A — 7 Die russischen Untertanen 1842 — 1920.

IX/8 — A — 8 Entlassung aus dem Preussischen Untertanen 1884 — 1926.

Landratsamt Oletzko:

IX/9 — A — 2 Preussischen und Galizischen Staatsangehörigen 1912.

IX/9 — A — 3 Bevölkerungsbewegung 1919 — 22.

Landratsamt Memel:

IX/10 — A — 5 Die Statistischen Aufnahmen des Kreises 1867 — 78.

IX/10 — A — 6 Einbürgerung der russischen Untertanen 1918 — 19.

IX/10 — A — 7 Einbürgerung der russischen Untertanen 1919.

IX/10 — A — 8 Erteilung von Ansiedlungs-Genehmigungen 1915 — 34.

IX/10 — A — 9 Optionssachen 1925 — 28.

IX/10 — A — 10 Verschiedene Statistiken 1926 — 29.

W dotychczasowym ujęciu naukowym sprawa wygląda mniej więcej tak: wielokrotne reformy rolne państwowych władz pruskich na przestrzeni XIX wieku spowodowały w tym, z charakteru swego rolniczym kraju pewien kryzys ekonomiczny. Wraz z tym nastąpił jednocześnie upadek chałupniczego przemysłu włókienniczego, związanego z produkcją rolną, który, obok rolnictwa, stanowił uboczne, dodatkowe źródło dochodów ludności. Kryzys ten spowodował masową emigrację tej ludności, przede wszystkim na tereny Rzeszy, pod względem gospodarczym bardziej rozwinięte, bardziej uprzemysłowione. Jako zasadniczy kierunek emigracji przyjmuje się ten, który tu można by nazwać równoleżnikowym, a który w źródłowym materiale występuje pod dość częstym mianem: „Sachsengängerei” i jest rozumiany jako kierunek: Prusy Wschodnie — Westfalia — Nadrenia⁵⁾. Tak też ujął to zagadnienie ostatnio w literaturze polskiej W. Chojnacki⁶⁾. Z takim ujęciem sprawy nie można się oczywiście nie zgodzić, jeśli patrzeć na nią będziemy z ekonomicznego wyłącznie punktu widzenia. Podłoże ekonomiczne było — rzecz naturalna — jednym z zasadniczych aspektów tego zjawiska, a rozpracowanie go naukowe stanowi niewątpliwie dużą wartość odnośnej literatury. Tu atoli trzeba stwierdzić, że taka i tylko taka interpretacja tego zjawiska w odniesieniu do przyczyn jego powstania jest ciasna, ogranicza je i nie tłumaczy go w sposób wyczerpujący. Trzeba powiedzieć, że w świetle materiału źródłowego zjawisko to posiada bardziej złożony w niektórych swych aspektach charakter. Właściwe naświetlenie problemu tego nastąpić może dopiero wówczas, gdy weźmie się pod uwagę możliwie wszystkie jego aspekty i, stosownie do ówczesnej sytuacji i wytworzonych warunków, zinterpretuje się je. Tak więc nie bez znaczenia będą tu sprawy, nie wzięte dotąd przez cdośną literaturę pod uwagę jak np.: sprawa ogromnie zróżnicowanej kierunkowości ówczesnej emigracji, która — jak wynika ze źródeł — obejmowała, poza niektórymi krajami europejskimi, także kraje Afryki i obu Ameryk. Zjawisko to nie może być uzasadniane jedynie względami ekonomicznymi. Inną tego rodzaju sprawą jest kwestia masowości emigracji, o wiele — okazuje się — wyższej pod względem cyfrowym, niż to się dotąd zwykło przyjmować. A masowość ta, jak wskazują przykłady, miała także bardziej zróżnicowane oblicze, gdy chodzi o jej przyczyny. Dalej idą tu sprawy stałości lub sezonowości emigracji, a także pewnej, jak to się

Landratsamt Rastenburg:

IX/11 — A — 1 Emigration und Emigranten.

Landratsamt Fischhausen:

X/3 — A — 1 Statistische und historische Angelegenheiten Preussens 1832.

Landratsamt Heilsberg:

X/4 — A — 9 Auswanderungen 1879 — 1898.

X/4 — A — 10 Die nach Westen verzogene Personen 1891 — 94.

X/4 — A — 11 Sachsengängerei 1907 — 11.

Landratsamt Labiau:

X/7 — A — 1 Ein-und Auswanderungen 1856 — 69.

X/7 — A — 2 Ein-und Auswanderungen 1932 — 33.

X/7 — A — 3 Naturalisation der Ausländern 1915 — 1919.

X/7 — A — 4 Spionageverdächtige Personen 1914 — 1921.

Landratsamt Mohrungen:

X/8 — A — 12 Die Auswanderungs-Consensen 1872 — 95.

X/8 — A — 13 Die Bewegung der Bevölkerung 1883 — 88.

X/8 — A — 14 Die Deutschen Rückwanderer 1912 — 19.

X/8 — A — 15 Die Deutschen Rückwanderer 1918 — 20.

⁵⁾ Vide przypis 4, X/4 — A — 11.

⁶⁾ Vide przypis 2.

w dalszej części artykułu okaże, okresowości w jej nasileniu, którym to zjawiskom towarzyszyły również wielorakie inne okoliczności, tak wewnątrz państwa, jak i poza jego granicami zachodzące. Duże znaczenie posiadać tu będzie także sprawa zróżnicowania zawodowego elementu emigrującego, a już szczególnie ważną jest sprawa ustosunkowania się państwowych władz pruskich do zagadnienia emigracji i imigracji w ogóle. Te to sprawy w całym odnośnym procesie niewątpliwie ważne, nie były w dotychczasowej literaturze uwzględnione, a nie ulega żadnej wątpliwości, że one to razem wzięte dowodzą nie tylko gospodarczej — jak to się dotąd przyjmuje — wymowy tego zjawiska, ale i socjalnej, kulturowej, a nawet politycznej.

Za racją powyższych uwag przemawiają wszystkie dane, zawarte choćby w sprawozdaniach okresowych byłych rejencji: olsztyńskiej, gabińskiej i królewieckiej, z przebiegu ruchów migracyjnych na terenach ich właściwości, jakie zachowane są w archiwum olsztyńskim⁷⁾.

Pewne z poruszonych wyżej tez omówione zostaną szczegółowiej jeszcze w dalszej części niniejszego artykułu, aczkolwiek właściwym jego zadaniem jest zasadniczo szkicowe zaledwie omówienie problemu emigracji ludności Warmii i Mazur, ale emigracji zdążającej w kierunku, rzecz można, południkowym, w przeciwstawieniu do omawianego wyżej, równoleżnikowego, a nawet z ograniczeniem go do Królestwa Polskiego i Galicji jedynie, jako że sprawa ta nie posiada — jak to już na wstępie powiedziano — w literaturze dostatecznego naświetlenia. Jako taki, artykuł ten będzie zaledwie próbą naszkicowania tego problemu i mieć będzie z konieczności przyczynkarski tylko charakter, a nie w sensie monograficznym pojęty, jaki by mu przysługiwał z racji przeogromnej wprost ilości materiału źródłowego, istniejącego w tym przedmiocie. Dzieje się tak ze względu na ograniczenie pracy niniejszej w czasie i określone ramy artykułu.

Aczkolwiek i to zagadnienie, zagadnienie emigracji ludności Warmii i Mazur ku Królestwu Polskiemu było już przedmiotem prac P. J. Cybulskiej⁸⁾ — w literaturze polskiej i P. Mallowa⁹⁾ — w literaturze niemieckiej, to jednak, ponieważ ta pierwsza ujęła je raczej od strony publicystycznej, ten drugi zaś ograniczył temat w czasie (lata 1833 — 1876) i nie uwzględnił szeregu źródeł rękopiśmiennych archiwalnych, dawniej będących w posiadaniu niemieckiego archiwum i władz administracyjnych, a obecnie skoncentrowane w Olsztynie¹⁰⁾, nie mógł tym samym wyczerpująco go przedstawić, przeto zaistniała uzasadniona potrzeba przeprowadzenia w tym kierunku bardziej szczegółowych badań. Potrzebę tę szczególnie dobitnie postuluje ostatnio dr T. Grygier¹¹⁾ w poczuciu dużej doniosłości tego zagadnienia.

II. Emigracja do Polski (*Auswanderung nach Polen*)

Temat rozdziału jest dosłownym odpowiednikiem tytułu nadanego materiałom źródłowym, na których opiera się jego treść¹²⁾, a jako wprowadzenie doń niech posłuży przykładowo ten oto konsens:

„Dem Instmann Michael Kilian, 43 Jahr alt, aus Samplatten, Landrath-Amts Ortelsburg, wird hiermit die nachgesuchte Erlaubniss ertheilt mit seiner Frau Louise geb. Schischewski und seinen Kindern

⁷⁾ Vide przypis 4.

⁸⁾ Vide przypis 3.

⁹⁾ Vide przypis 3.

¹⁰⁾ Wojewódzkie Archiwum Państwowe Olsztyn.

¹¹⁾ E. Sukertowa-Biedrawina — T. Grygier: „Działacze Mazur i Warmii epoki Mickiewicza”, Olsztyn 1956.

¹²⁾ Vide przypis 4, I/69 a; I/69 c.

Annorthe	14 Jahr alt
Elsa	8 — d —
Maria	2 — d —

nach dem Königreich Polen auszuwandern. Sollte der Kilian oder einer der genannten Familien-Glieder dereinst zurückkehren wollen, so haben sie, sofern sie sich alsdann im Zustande der Dürftigkeit befinden sollten weder auf Unterstützung von Seiten des Staats noch von der Kommune ihres gegenwärtigen Wohnorts Anspruch und hiernach für diesen Fall auf keine Wiederaufnahme zu rechnen. Königsberg, den 25-ten April 1833.

Pieczęć z napisem:

„Königliche Preussische Regierung-Abtheilung des Innern“

Podpis nieczytelny¹³⁾.

Takich konsensów, czyli zezwoleń na opuszczenie granic państwa i wyjazd za granicę w celach zarobkowych lub innych, zarejestrowała w roku 1833 sama tylko landratura szczycieńska 1.886¹⁴⁾.

Jeśli weźmie się pod uwagę ilość landratur w obrębie Warmii i Mazur, które w owym czasie liczyły ich 17, jeśli ponadto dodamy, że każdy taki konsens, wystawiony na imię głowy rodziny, obejmował z reguły 1—6, a w wielu wypadkach i więcej członków rodziny, to przyjąwszy nawet cyfrę 4 jako średnią ilość osób na jeden konsens, wypadnie poważna suma 128.248 osób rocznie (ściślej w r. 1833). Suma ta — trzeba tu także stwierdzić — wzrośnie jeszcze o tyle, o ile wyniesie ruch emigracyjny, odbywający się nielegalnie, bez tego rodzaju oficjalnych zezwoleń. Ruch ten w materiałach źródłowych występuje pod mianem „Überläufer“¹⁵⁾. Jak wynika z treści tych materiałów jest on dość znaczny i wynosi około 50% tej sumy, którą wykazuje ruch oficjalny. Cyfra ta, acz wypośredkowana, jest — jak się okazuje — bardzo duża, przez literaturę co do rozmiarów stanowczo nie doceniona, a przez to nie docenione są i konsekwencje wynikające z tego faktu. Jest to jedno ze stwierdzeń nowych, które omówione zostanie zresztą szerzej nieco w dalszej części artykułu.

Jako dalszy godzien uwagi problem tego samego zjawiska emigracji wymienić trzeba sprawę występującej tu okresowości w jej nasileniu, która — jak się okaże — wiąże się w sposób dość silny z zagadnieniem przyczynowości tejże. W tej kwestii stwierdzić się daje zjawisko następujące: faktem jest, że problem emigracji ówczesnej w świetle wymienionych już materiałów źródłowych posiada okresy swojego wzmożonego nasilenia. Takimi okresami są np. lata: 1809 — 1818, 1833 — 1834, 1850, 1864 i dalsze, 1900 i dalsze¹⁶⁾. Czym się ta okresowość tłumaczy? Na to pytanie, gdy dotyczy ono przede wszystkim zagadnienia natury ekonomicznej, a częściowo i socjalnej, odpowiedź znaleźć można w pracach: J. Cybulskiej, G. Missalowej, T. Lępkowskiego¹⁷⁾, choć ostatnie dwie z nich nie są nawet bezpośrednio z tematem związane. Z ujęć wymienionych autorów można by wywnioskować, że to właśnie zjawisko emigracji z Prus Wschodnich — między innymi — związane jest z okresami wzmożonego życia gospodarczego Królestwa Polskiego, które wedle nich stanowić miało niejako siłę przyciągającą element robotniczy Prus Wschodnich na te właśnie tereny w celach zarobkowych, i to przede wszystkim element robotniczy rolny. Stwierdzają oni dalej, że same Prusy Wschodnie przeżywały w owym czasie okresy załamań gospodarczych na skutek bądź to klęsk żywiołowych, bądź innych, a w zasadzie — jak to stwierdza też Wł. Chojnacki — wskutek pewnych posu-

¹³⁾ Vide przypis 4, I/69 c.

¹⁴⁾ Vide przypis 4, I/69 a; I/69 c.

¹⁵⁾ Vide przypis 4, IX/8 — A — 7, IX/9 — A — 2, IX/9 — A — 3, X/8 — A — 13.

¹⁶⁾ Vide przypis 4.

¹⁷⁾ Vide przypis 3.

nieć reformistycznych władz pruskich na polu rolnictwa, co wywołało w rezultacie ową wielką ekspansję emigracyjną mieszkającej tu ludności¹⁸⁾. W związku z tym należy zauważyć, że stwierdzenia te są nawet częściowo słuszne, ale częściowo tylko. Dlaczego? Dlatego, że nie są one jedynymi przyczynami oddziałującymi na to zjawisko, po wtóre zaś dlatego przede wszystkim, że okresy załamań gospodarczych Prus Wschodnich na polu rolnictwa i drobnego przemysłu nie pokrywają się bynajmniej z okresami wzmożonej stamtąd emigracji, o których była już mowa wyżej. Jeśli początek XIX wieku, czas reform rolnych w Prusach Wschodnich, mógł tu istotnie odegrać poważniejszą rolę, to czasy późniejsze, czasy stabilizacji tamtejszych stosunków rolnych — nie. Poza tym w świetle cytowanej już pracy Missalowej Królestwo Polskie nie mogło nawet stanowić tej przynęty dla rolnika i robotnika rolnego wschodnio-pruskiego, albowiem w rolnictwie Królestwa Polskiego panowało zawsze daleko idące zacofanie i połączony z tym wyzysk chłopów rolników, a zwłaszcza wyrobników rolnych i to do tego stopnia, że powodowało to nawet masowe ucieczki chłopów z Królestwa, między innymi właśnie na tereny Prus Wschodnich¹⁹⁾. O Galicji w ogóle mówić tu nie można. Tam zjawisko to występowało w stopniu wyższym jeszcze²⁰⁾. Tym też tłumaczy się niezawodnie fakt imigracji masowej na ziemie pruskie ludności Królestwa Polskiego i Galicji w omawianym okresie czasu w celach zarobkowych, dzięki czemu mogły Prusy Wschodnie do pewnego stopnia rekompensować własny ubytek robotnika, powstały wskutek emigracji. Wykazują to wspomniane już akta landratur w zestawieniach rubryk: „Einwanderungen”, których sumy przewyższają nawet niejednokrotnie cyfry emigrantów²¹⁾.

Co innego natomiast trzeba powiedzieć o innych gałęziach życia gospodarczego Królestwa, gałęziach przemysłu manufakturowego, a potem fabrycznego, w zakresie — powiedzmy — górnictwa, hutnictwa, włókiennictwa itp. Ich rozwój mógł być i faktycznie nawet był tym czynnikiem, który przyciągał element robotniczy krajów ościennych, a więc i Prus Wschodnich i oddziaływał tym samym na stopień emigracji ludności Warmii i Mazur także²²⁾. Toteż, gdy zadamy sobie trud zestawienia emigrującej stąd ludności pod względem zawodowym, to zobaczymy, że około 70% tejże — to rolnicy i robotnicy rolni, pozostałych natomiast 30%, a więc odsetek, jak na rolniczy charakter kraju, dość wysoki — to różnego rodzaju rzemieślnicy (kowale, stolarze, cieśle, krawcy), a nawet ludzie bez określonego zawodu²³⁾, co odpowiadałoby rzeczywiście istotnemu stanowi rzeczy.

W dalszym ciągu zachodzi pytanie, czy emigracja ówczesna obejmowała w równej mierze poszczególne powiaty regionu warmińsko-mazurskiego? Tego bynajmniej powiedzieć nie można, przynajmniej na podstawie zachowanych tu materiałów. Jest faktem, że dla niektórych powiatów, w których problem emigracji w ogóle występuje nawet ostro, materiałów potwierdzających emigrację w kierunku Królestwa Polskiego nie ma. Ponieważ dotyczy to przeważnie powiatów północnych regionu warmińsko-mazurskiego, możnaby wnioskować, że było to wynikiem bądź to większego uprzemysłowienia tych powiatów, a co za tym idzie i większych możliwości egzystencji materialnej mieszkającej tu ludności, bądź może większego zgrupowania tu ludności rdzennie niemieckiej, dla

¹⁸⁾ W. Chojnacki — jak wyżej (przypis 3).

¹⁹⁾ G. Missalowa — jak wyżej (przypis 3).

²⁰⁾ S. Śreniowski — jak wyżej (przypis 3).

²¹⁾ Vide przypis 4, IX/7 — A — 1, IX/7 — A — 2, IX/11 — A, X/4 — A — 9, X/4 — A — 11.

²²⁾ Missalowa — jak wyżej (przypis 3).

²³⁾ Vide przypis 4, I/69 A, I/69 c.

której uboczne jakieś względy, poza ekonomicznymi, w problemie emigracji nie istniały, przynajmniej w tym stopniu co dla ludności mazurskiej, etnicznie ciężającej ku Polsce. Przyjąwszy taką interpretację odnośnego zjawiska, należałoby jednocześnie stwierdzić, że na problem emigracji oddziaływały naprawdę nie tylko względy natury ekonomicznej, ale i inne — powiedzmy — etniczno-uczuciowe, kulturowe, polityczne itp. skoro powiaty te, nie wolne bynajmniej od ekspansji emigracyjnej w ogóle, kierują ją raczej ku zachodowi, do etnicznie niemieckich okręgów przemysłowych. Być może jednak, że wchodzi tu w grę trzecia jeszcze możliwość, która tłumaczyłaby brak odpowiednich materiałów ilustrujących to zagadnienie na odnośnych terenach, a jest nią po prostu zniszczenie tychże materiałów, jako, że i te, które się zachowały są właściwie szczątkami tylko.

A w ogóle, gdy chodzi o zjawiska migracyjne w odniesieniu do ziem warmińsko-mazurskich z jednej i Królestwa Polskiego z drugiej strony, to uzasadnianie odbywających się tu ustawicznych i masowych ruchów ludności względami li tylko natury ekonomicznej nie daje rzeczywistego obrazu i — jak to dało się już zauważyć wyżej — tworzy pewnego rodzaju paradoks ze względu na wykluczające się często obustronne warunki. Ten pozorny paradoks zniknie jednak, gdy ruchowi temu przypisze się szersze tło, tło społeczno-polityczne i kulturowe, obok ekonomicznego. Wówczas dopiero zjawisko to stanie się zrozumiałe. Sprawa ta szczególnie dobitnie występuje w materiale źródłowym niemieckim w odniesieniu do elementu ludzkiego napływającego na teren Prus Wschodnich. Całość tego materiału sprowadza się tam do czterech zasadniczych grup socjalnych: pierwsza obejmuje element imigracyjny, poszukujący pracy i zatrudniany przede wszystkim w rolnictwie, w miejsce tych, którzy w swoim czasie kraj opuścili („Zugang der polnischen Arbeiter”²⁴). W drugiej grupuje się element o nieskrystalizowanym zawodzie i celach, który określono nazwą „Überläufer”, element, który państwowemu aparatowi administracyjnemu stwarza wiele kłopotów, zmuszając go do wytężonej czujności, do inwigilowania go, wyrzucania go z granic państwa, a nawet aresztowań²⁵). Ten ruch nie inaczej może być oceniany, jak tylko z socjalno-politycznego punktu widzenia. Wyraźnie już polityczny charakter nosi natomiast ta grupa napływowa, która objęta została tam nazwą: „Spionage”²⁶). Wreszcie grupa czwarta: „Rückwanderer”. Są to ci, którzy w swoim czasie opuścili ziemię macierzyste, bądź w poszukiwaniu lepszych warunków życia, bądź w innych celach, obecnie zaś wracają²⁷). Tu trzeba zaznaczyć, że zjawisko powrotu emigrantów występowało już zarówno w XIX wieku, jak i w XX, w tym ostatnim coraz liczniej. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy emigracja ich niegdyś na tereny ziem polskich, a nawet daleko na wschód, w obręb granic rdzennej Rosji i krajów bałtyckich i późniejszy powrót ich nie stanowi części programu imperialistycznej ekspansji niemieckiej na wschód i czy zjawisko to nie jest wyrazem cofania się elementu niemieckiego ze straconych z czasem pozycji, co znalazło ostatecznie swój wyraz całkowity w dobie hitlerowskiej.

Jeśli chodzi o charakter ruchów migracyjnych z punktu widzenia ich stałości lub sezonowości, to daje się tu stwierdzić ów podwójny charakter tychże, z pewną atoli przewagą na rzecz obustronnej stałości. Zdają się na to wskazywać olbrzymie masy materiałów występujących w aktach pod nazwą: „Naturalisation”, „Option” lub tzw. „Einbürgerungen”. Z zestawień statystycz-

²⁴) Vide przypis 4, IX/7 — A — 1, IX/7 — A — 2, IX/11 — A, X/4 — A — 9, X/4 — A — 10, X/4 — A — 11, X/8 — A — 12.

²⁵) Vide przypis 4, VIII/9 — A — 3.

²⁶) Vide przypis 4, X/7 — A — 4.

²⁷) Vide przypis 4, X/8 — A — 14, X/8 — A — 15.

nych w niektórych powiatach Warmii i Mazur wynika, że wnioski o ubywatelenie pokrywają się w 100% z kontyngentem elementu napływowego w drodze oficjalnej, zwerbowanego bądź przez specjalne agentury, bądź w inny sposób²⁸⁾. Inna sprawa, że przyjmowanie obywatelstwa dotyczy raczej elementu z krajów bałtyckich, w mniejszym stopniu z Królestwa Polskiego.

W końcu parę uwag jeszcze o stanowisku państwowych władz pruskich względem omawianego zagadnienia emigracji. Z przykładu akt landratury szczycieńskiej można wnioskować, że proces udzielania zezwoleń na opuszczenie granic państwa, przez władze rejencji nie wymagał zbytniego zachodu. Wystarczył tu zwykły wniosek z podaniem przyczyn wyjazdu, motywowany najczęściej złymi warunkami materialnymi, byle tylko przychylnie zaopiniowany przez odnośnego landrata i konsens był gotowy. Tak działo się w istocie w akcji emigracyjnej Warmii i Mazur w pierwszej połowie XIX wieku. Z okresem atoli wzmaganania się jej, zwłaszcza w dobie powojennej na ziemiach Polski, stosunek władz do tych zagadnień uległ całkowitej zmianie. Stało się to bodajże na skutek zaniepokojenia wśród czynników kapitalistycznych, powstałego z powodu pewnej dezorganizacji życia gospodarczego, zwłaszcza w rolnictwie, wywołany właśnie nadmiernym ruchem ludności, dość, że sprawa ta stała się przedmiotem interpelacji i rozważań na temat pożytku względnie szkodliwości emigracji dla państwa²⁹⁾, w ślad za czym poszły pewne obostrzenia w postaci przepisów policyjnych i nawoływań poprzez czynnik społeczny (duchowieństwo) w kierunku zahamowania wychodźstwa. Druga połowa XIX wieku stoi już pod znakiem dużej w tym kierunku reakcji.

Wszystko to wskazuje w każdym razie na to, że zagadnienie to posiada szerokie tło społeczne, polityczne, kulturowe i gospodarcze razem, a każde z poruszonych tu w sposób szkicowy zagadnień wymagałoby obszerniejszych i bardziej szczegółowych badań naukowych, jeśli by się chciało stworzyć pewną syntezę tego zjawiska.

Artykuł powyższy ma na celu zasygnalizowanie problemu, który winien doczekać się wyczerpującego opracowania.

STANISŁAW FLIS

INWENTARYZACJA DAWNYCH NAPISÓW POLSKICH NA POWIŚLU SZTUMSKIM

W pierwszej połowie XX wieku germanizacja terenów polskich byłych ziem pruskich czyniła duże postępy i przybierała różne formy. Ofiarą jej stały się również napisy polskie. Na skutek różnych urzędowych zakazów i nacisków, a niekiedy i celowych zniszczeń, ilość napisów polskich na ziemiach wschodnio-pruskich ulegała stopniowemu zmniejszeniu. Doszło do tego, że obecnie napisy polskie z czasów niemieckich stanowią rzadkość na ziemi mazurskiej, choć w przeszłości były niejednokrotnie zjawiskiem dość częstym. Tak np. znany kaznodzieja gromadkarski Bogumił Leyk, z zawodu mistrz kamieniarski, wykonał wiele pomników nagrobnych z napisami polskimi. Szczególnie dużo ich było na cmentarzach Szczytna. Wszystkie uległy zniszczeniu w czasach hitlerowskich.

Nieco więcej napisów polskich zachowało się na Warmii, choć i tu nie są one bynajmniej częste.

²⁸⁾ Vide przypis 4.

²⁹⁾ Vide przypis 4, X/4 — A — 9.